

А. С. Кобець,

к. т. н., проф., ректор, Дніпропетровський державний аграрний університет

ІНСТИТУТ ОСВІТИ ЯК ПРОВІДНИЙ СУСПІЛЬНИЙ КАНАЛ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Й РЕГУЛЯЦІЇ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Визначено вплив державного управління на реалізацію суспільних функцій освіти. Обґрунтовано відтворення інтелектуального потенціалу й набору розповсюджених у суспільстві ментальних образів на рівні освітніх установ.

Influence of state administration is certain on realization of public functions of education. The recreation of intellectual potential and set of mental appearances widespread in society is grounded at the level of educational establishments.

Ключові слова: вища освіта, державне управління, інтелектуальний потенціал, людський капітал, соціальний розвиток.

ВСТУП

Освіта принципово працює на майбутнє, визначаючи особистісні якості кожної людини, її знання, вміння, навички, світогляд і поведінку, а в остаточному підсумку — економічний, моральний, інтелектуальний потенціал суспільства й цивілізації в цілому. Люди, що одержали доступ до вищих рівнів освіти, мають найбільшу волю й мають можливість ухвалювати незалежні рішення в будь-якій сфері діяльності. Будучи основною одиницею будь-якої соціальної структури, людина, в міру індивідуальних можливостей, здатна впливати на характер цієї структури. Неосвічене суспільство не здатне досягти ні економічного, ні політичного благополуччя. Країна, як і людина, не стане вільною й високорозвиненою, обмежуючись пасивним одержанням вигоди від розвитку, не додаючи зусиль для того, щоб вийти за рамки простого відтворення.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аналіз наукових досліджень свідчить про наявність значної кількості праць вітчизняних і зарубіжних авторів, що стосуються державної освітньої політики й управління освітою, зокрема праці В. Андрущенко, В. Астахової, Т. Боголіб, В. Вікторова, Н. Внукової, В. Журавського, М. Згуровського, І. Каленюка, С. Кіндзерського, В. Кременя, Т. Заяць, Н. Нижник, С. Ніколаєнка, П. Скотта, Т. Фінікова, К. Яреська, а також деякий власний нагромаджений досвід з досліджуваного питання. Пошук ефективних механізмів державного управління реформування вищої освіти є предметом постійної уваги теоретиків і практиків.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— визначити вплив державного управління на реалізацію суспільних функцій освіти;

— обґрунтувати відтворення інтелектуального потенціалу й набору розповсюджених у суспільстві ментальних образів на рівні освітніх установ.

РЕЗУЛЬТАТИ

Основна умова успішного соціального розвитку — постійний пошук і творчість.

З економічних позицій людський капітал в умовах інформаційного суспільства визначається подвійно. На рівні суспільства, людський капітал — це "адекватна постіндустріальному стану суспільства НТР форма вираження (організації, функціонування й розвитку) продуктивних сил людини, включених у систему соціально орієнтованої змішаної економіки ринкового типу як провідного фактора суспільного відтворення" [4, с. 67].

На рівні окремих індивідів, людський капітал — "сформований в результаті інвестицій і накопичений людиною запас здоров'я, знань, навичок, здатностей, мотивацій, який доцільно використовується в різних сферах суспільного відтворення, веде до росту кваліфікації працівника, сприяє росту продуктивності його праці й тим самим впливає на ріст заробітків даної людини" [4, с. 67].

Щоб забезпечити суспільне відтворення, людський капітал також безупинно й циклічно відтворюється, робить природний, економічний і інноваційний оборот. В основі економічного обороту людського капіталу лежить зміна й відновлення технологій, типів і способів праці й виробництва відповідно рівню технології, науки, способам збору, аналізу, виробництва й нагромадження інформації. Інститут освіти, таким чином, є провідним суспільним каналом забезпечення й регуляції відтворення людського капіталу, визначаючи його обсяг, якість, тривалість циклів відтворення. Вкладення в людський капітал впливають на економіку декількома шляхами.

По-перше, освіта робить більш продуктивною працю кожної людини. Доказом цьому може служити тісна кореляція між рівнем освіти працівника з його заробітною платою, що підтверджується статистичними даними в країнах з розвинутою ринковою економікою. Освіта або збільшує продуктивність праці на певному робочому місці,

або робить працівника здатним до такої праці, результати якої являють більшу цінність, тому оплачуються вище. Звідси робиться певний висновок: чим краще навчена робоча сила, тим вище повинен бути середній рівень продуктивності праці в економіці.

По-друге, освіта розбуджує в людині заповзятливість і підприємницькі навички. У західній економічній літературі це явище одержало назву "розподільний ефект освіти". Воно означає, що освіта підвищує сприйнятливості до нових наукових ідей і технічних розробок, внаслідок чого коротшає часовий лаг між відкриттям і його широким використанням. Скорочуючи шлях від відкриття до його практичного застосування, освіта підвищує суспільну продуктивність праці, стимулює економічний ріст.

По-третє, освіта може збільшувати не тільки швидкість, з якою поширюються відкриття, але й укорочує час їх появи. Це пояснюється наступними причинами:

- розвиток науки й техніки неможливий без висококваліфікованих учених, дослідників і інженерів, які є генераторами ідей, і від них же залежить практична реалізація наукових розробок;

- значне число наукових відкриттів відбувається в самих навчальних закладах;

- багато поліпшень у технології й організації виробництва робляться безпосередньо на робочому місці, отже, якщо освіта розбуджує в працівника новаторські здатності, робить його винахідливим і ініціативним, то це також сприяє технічному прогресу й росту суспільної продуктивності праці.

Таким чином, внесок освіти в економічний ріст можна розглядати за трьома основними напрямками: вона забезпечує працівникові одержання вже накопичених знань, сприяє придбанню людиною нових знань (збільшує обсяг і якість людського капіталу), сприяє виробництву нових знань.

У вітчизняній і закордонній економічній науці неодноразово вживали спроби виміру ефективності освіти, ступені її впливу на формування людського капіталу. При цьому вітчизняними вченими розглядався внесок освіти в економічний ріст переважно на макrorівні. Більшість робіт, присвячених даній проблемі, з'явилася в 1970—1980-х роках. Через відсутність єдиної методики розкид отриманих даних досить значний. За різними джерелами, за рахунок високого рівня освіти працівників у колишньому СРСР було отримано від 22 до 50 % загального обсягу національного доходу.

Однак, усі ці методики розрахунків були розроблені в період переважно екстенсивного розвитку суспільства, тобто в умовах стійкості професійної структури працюючого населення й повільних змін у змісті його праці, тому для сучасних умов дані методики практично неприйнятні. Разом з тим, їх результати свідчать про те, що інвестиції в освіту є високоприбутковими з економічної точки зору і, крім того, мають безумовну соціальну цінність.

Вивчення робіт західних дослідників, що досліджували питання економічної ефективності освіти, дозволило виділити в рамках даної тематики три основні напрями.

Представники першого з них ставили перед собою завдання виміру тісноти кореляційного зв'язку між рядом показників, що відбивають загальний рівень економічного росту в різних країнах. Наприклад, американський учений Е. Кін визначив, що міра кореляції між національним доходом на душу населення й витратами на освіту, що доводяться на одну людину, надзвичайно висока (коефіцієнт кореляції до — 0,96), при цьому розрахунки були зроблені на базі показників економічного розвитку

сімнадцяти країн. Крім того, американські дослідники дійшли до висновку про те, що сучасний економічний ріст значною мірою зумовлений потенційними знаннями населення і його мотиваціями, в основі яких перебуває загальна освіта.

Другий напрям досліджень, родоначальником якого є Т. Шульц, дозволив встановити ступінь впливу освіти на величину одержуваного національного доходу. Відповідно до розробленої цим автором методики прямий внесок освіти в економічний ріст визначається в такий спосіб: частка національного доходу, вкладена в освіту у даному році, помножена на норму ефективності вкладень у людський капітал як різновид капіталу. Розрахунки, зроблені за цією методикою, дозволили Т. Шульцу визначити, що в період з 1929 по 1957 рр. розвиток системи освіти в США забезпечив приріст національного доходу на 21 % при нормі віддачі 11 %. У наступні 25 років згідно з розрахунками, зробленими за тією ж методикою, національний дохід США завдяки вкладенням в освіту збільшився на 13 % [7, р.17].

Принципова відмінність останнього напрямку досліджень, початок якому було покладено Є. Денисоном, полягає в розгляді освіти як незалежного, автономного фактора виробництва. Безпосередня економічна значимість освіти, на думку представників даного напрямку, полягає в її впливі на процес поліпшення якості робочої сили.

Вивчення ефективності освіти має практичну цінність, оскільки воно визначає джерела й темпи економічного росту, сприяє оптимальному розподілу ресурсів між освітою та іншими сферами суспільного господарства, впливає на поведінку учнів і членів їх родин як споживачів і інвесторів освітніх послуг.

Узагальнюючи результати досліджень, присвячених аналізу впливу освіти на економічний ріст як на макrorівні, так і на мікрорівні, необхідно відзначити, по-перше, єдність думок учених щодо ролі освіти в економічному розвитку; по-друге, значні розбіжності в оцінках величини внеску освіти в даний процес. Отже, залишилося невирішеним питання про те, чи є освіта сама по собі джерелом економічного росту, або її слід розглядати лише як необхідну умову формування людського капіталу. З економічної точки зору, питання формулюється в такий спосіб: "чи є все зростаюча сума інвестицій в освіту достатньою причиною для росту обсягу людського капіталу й економічного росту суспільства а цілому?"

При відповіді на це питання буде доречним привести думку С.І. Дорогунцова [2, с. 62]. Він відзначав, що кожному стану техніки й організації виробництва відповідає оптимальна структура освіти робочої сили, при якій продуктивність досягає свого найвищого рівня. Якщо фактична структура освіти відрізняється від оптимальної, то, приводячи її у відповідність за допомогою інвестування в людський капітал, можна добитися приросту продуктивності праці. Але, по-перше, приріст буде короткостроковим за своїм характером: коли буде досягнута оптимальна освітня структура робочої сили, наступне підвищення освітнього рівня не буде сприяти збільшенню продуктивності праці. По-друге, оптимальна структура не завжди краща, оскільки досягнення освітнього оптимуму може зажадати значних витрат людських і матеріальних ресурсів. Наближення фактичної структури до оптимальної має сенс продовжувати лише до економічно виправданої межі, тобто доти, поки отриманий в продуктивності праці вираш перевершує витрати її росту.

Якщо збільшується потреба суспільного господарства в високоосвіченій робочій силі й вслід за цим росте її відносна чисельність, то приріст продуктивності праці

відбувається не за рахунок підвищення рівня освіти населення, а за рахунок науково-технічного прогресу, яким і були породжені рухи в оптимальній і фактичній структурі освіти. У цьому випадку освіта виступає не як причина або джерело економічного росту, а лише як умова реалізації можливостей, що відкриваються в ході поступального розвитку науки й техніки. Роль освіти як прискорювача науково-технічного прогресу також, на думку С. Дреша, неабсурдна. Посилене субсидування освіти з боку держави веде до того, що не тільки наука, але й усі інші сектори економіки одержують можливість користуватися високоосвіченою робочою силою по не занадто високій ціні. Виникає надлишкова пропозиція утворених кадрів, внаслідок чого їх починають використовувати на тих робочих місцях, на яких раніше трудилися особи з набагато нижчим рівнем кваліфікації. У цьому випадку освіта виступає не каталізатором, а гальмом економічного росту через непродуктивне використання ресурсів у суспільстві. Наукова позиція С. Дреша досить цікава, але неабсурдна. Підтвердженням цьому служать інші численні теорії, що відстоюють найважливішу роль освіти і її значення для економічної сфери. Крім того, у країнах з високим рівнем розвитку освіта давно вже стала пріоритетною сферою, що виражається, насамперед, в обсягах інвестицій, що направляються в дану сферу, а також у збільшенні числа освічених людей в абсолютному і відносному вираженні.

Функція забезпечення культурного відтворення. Французький соціолог Еміль Дюркгейм, аналізуючи систему освіти, підкреслював, що її основна функція — передача цінностей пануючої культури [3, с. 25]. Навчання як суспільне явище має родову системну якість — засвоєння суб'єктом цінностей культури або вироблення механізмів їх культурного оволодіння. Будь-яка культура на спільності самовідтворюється шляхом передачі від покоління до покоління своїх специфічних цінностей, а саме:

— відбитої в ментальності її представників культурної моделі, сприйняття себе як складового елемента спільності, що забезпечує наступність світоглядного компонента свідомості, відповіді на запитання "Що є світ і що є Я в цьому світі?"

— базової суми або системи теоретичних і практичних знань, що забезпечує наступність праксиса способів, що існують, світоосвоєння й подальшого розвитку, відповіді на запитання "Що я здатний робити в цьому світі?"

— сформованих попереднім культурним розвитком традицій, що забезпечує наступність соціальної цілісності, відповіді на запитання "Яким образом я можу існувати в цьому світі?"

Особистість несе в своїй свідомості ментальну модель світу — суб'єктивний образ об'єктивного існування світу поза нами. Ця модель є продуктом діяльності внутрішніх сил особистості й зовнішніх сил і відбиває загальний рівень суспільної свідомості. У стабільному суспільстві образи, що становлять картину світу й визначають поведінку людини, змінюються повільно. Навпаки, в мінливому суспільстві, що швидко розвивається, індивід повинен постійно перебудовувати свою сукупність уявлень відповідно до цих змін, коректуючи власну ментальну модель. Якщо уявлення не вистигають за зовнішніми змінами, реакції індивіда на світ стають неадекватні.

Забезпечуючи відтворення інтелектуального потенціалу й набору розповсюджених у суспільстві ментальних образів, на рівні освітніх установ характер такого відтворення диференціюється залежно від того, який саме рівень і спрямованість відтворення користується попитом у даній ситуації. Дослідження змісту, переданого в ході

освіти, форм, які ухвалюють процес передачі знань і навичок у рамках тієї або іншої культурної спільності, методів передачі змісту, дозволяє з'ясувати, які культурні запозичення відбувалися в сфері освіти і які зміни в результаті перетерплювала національна ментальність.

Функція соціалізації. Соціалізація — це процес включення індивіда в суспільство через засвоєння їм поведінкових шаблонів реагування на різні соціальні ситуації й нагромадження соціального досвіду, засвоєння нормативних орієнтирів діяльності й основних культурних цінностей, розвиток здатностей і практики участі в погоджених діях на основі конвенціональних норм.

Соціалізація може розглядатися як ряд приватних пристосувань, що складаються в безперервний процес розвитку, реорганізації життєвого досвіду. Динамічність поведінки визначається багатством набору таких шаблонів, який, у свою чергу, детермінується "динамічністю суспільства", частотою зміни й різноманітністю соціальних ситуацій, відносною свободою вибору індивіда й ступенем директивності суспільних норм і цінностей. Кожне суспільство має свій, характерний тільки для нього погляд на минуле, сьогодення й майбутнє, що визначає готовність суспільства до розвитку. Цей погляд — одна з найменш помітних, але найбільш могутніх детермінант соціальної поведінки. Будучи закладеним в ідеології самої освітньої системи, він практично невизначений зсередини цієї системи, але чітко відбивається в способі підготовки суспільством своєї молоді до громадського життя [1, с. 158]. З визначальних характеристик цього погляду, конкретного світосприймання складаються безліч нормативів, що детермінують діяльність найважливіших соціальних інститутів, які, у свою чергу, підтримують дані нормативи в суспільній свідомості.

Нормативний образ дитини й нерозривно пов'язані з ним цілі, завдання й методи виховання завжди залежать і багато в чому корелюються із властивою культурі так званою імпліцитною теорією людини. Багато доміант особистісного образу світу, задані ззовні за допомогою різних інститутів соціалізації, прийнятих для даного суспільства, відбивають нормативний для даного суспільства "образ особистості". Імпліцитна, тобто яка мається на увазі, але не сформульована явно, теорія особистості присутня в індивідуальній і суспільній свідомості як відповідь на запитання, яка природа й можливості людини, якою вона є, може й повинна бути.

Функція соціального контролю й профілактики соціальних конфліктів. Система виховання дітей у широкому сенсі являє собою процес створення із сирого людського матеріалу такої сукупності установок, яка є оптимальною при певних природних умовах і економіко-історичних потребах даного суспільства [6, с. 122]. Для нормального функціонування будь-якого суспільства, що зводить до мінімуму можливі конфлікти й необхідність зовнішньої регуляції поведінки, необхідно, щоб існувала якась внутрішня сила, що спонукає індивідів розділяти цінності, цілі й прагнення своєї групи, прагнути до того, що в даних умовах є об'єктивною необхідністю, і добровільно діяти так, як потрібно суспільству. Психологія називає подібний спосіб соціальної регуляції "способом конформності" [5, с. 149].

Кожна соціальна група виробляє ряд заходів, способів впливу й переконання, приписів і заборон, визнання й нагород, завдяки яким поведінка підгруп і індивідів приводиться у відповідність із прийнятими способами дії, здійснюється з дотриманням критеріїв цінності — формується груповий конформізм. Існують два види поведінки в групах: конформне, тобто відповідно до норм, цілей

і цінностей даної групи, і девіантне, тобто таке, що відхиляється від прийнятого в даній групі. Система заходів забезпечення конформізму називається системою соціального контролю. Система соціального контролю здійснюється на різних рівнях. Чим більше поведінка стосується групи як цілого, чим більше вона загрожує її спільному життю або чим більше які-небудь дії необхідні для її ходу, тим сильніше контроль із боку цілого. Виділяються головні підстави дій системи контролю за допомогою освітньої системи:

— загальне для даної групи визнання її культури й критеріїв цінності (на двох рівнях: неформальних, групових норм поведінки серед однолітків, і загальносоціальних норм поведінки);

— привиті шляхом виховання зразки поведінки, дій і способів реагування на ситуації;

— внутрішні механізми індивідуальних особливостей людини, що зумовлюють прагнення до безпеки й визнання. Для збереження внутрішньої рівноваги особистості людині необхідне визнання, яке дає конформістська поведінка;

— система неформальних або формальних інститутів, що створюють систему бар'єрів, усередині яких індивід може діяти.

Функція підтримки соціальної стратифікації й забезпечення соціальної мобільності. Поділ суспільства на верстви припускає диференційованість його членів відповідно до політичних (масштаб розташовуваної влади), економічних (рівень добробуту й доходу), професійних (рівень основної життєзабезпечуючої діяльності) і соціальних (рівень престижу) критеріїв. Виходячи з поняття соціальної мобільності, можна виділити дві крайні, ідеальні форми суспільств: абсолютно рухливі й абсолютно нерухливі. У рухливих суспільствах для пересування з однієї страти в іншу немає абсолютно ніяких перешкод, люди можуть вільно міняти професії, підвищувати або знижувати своє фінансове становище й соціальний престиж та ін. Відповідно нерухливі суспільства позбавляють людину будь-якої можливості перейти з однієї страти в іншу, жорстко погоджуючи між собою політичний, економічний, соціальний і професійний аспекти, детермінуючи їх походженням індивіда, фактом його народження в тієї або іншої страті. Реально існуючі суспільства перебувають у проміжку між цими двома полюсами, тяжіючи до одного з них. Кожна соціальна страта припускає набір відповідних статусів і ролей, які можуть змінюватися в міру просування індивіда по горизонталі (у рамках своєї страти) або по вертикалі (між стратами). Подібні просування називаються явищем соціальної мобільності й становлять основу суспільних змін. Інститути освіти, незалежно від їхньої конкретної форми, в усі століття були важливим засобом забезпечення вертикальної соціальної мобільності.

У суспільствах загальнодоступної й рівної освіти школи являють собою "соціальний ліфт", що надає можливість просунути від суспільних низів до самих вершин. У суспільствах елітарної, привілейованої освіти шкільна система надає можливість пересування лише по верхніх поверхах соціальної піраміди.

Функція забезпечення професійної стратифікації. Освіта пов'язана з рівнями розвитку технічної бази суспільства — як з нижчої, найпростішої, так і науко- й інтелектуаломісткої, що охоплює верхні рівні розвитку техніки. Необхідне досягнення відповідності спеціальної освітньої підготовки реальним потребам і запитам суспільства. "Нижча" технічна освіта у формі навчання ремеслу й передачі необхідних трудових навичок існувала з давніх-

давен. Про становлення ж спеціалізованого технічного навчання як певного соціального інституту, суспільного явища, а не окремих фактах передачі майстерності або самоосвіти, можна говорити лише на певних етапах історії розвитку суспільства. Це зумовлює історичність даної функції освіти.

Трудове й професійне виховання й навчання відбиває структуру форм трудової діяльності суспільства, ставлення до праці, мотиви трудової діяльності (праця як засіб до існування, як рутинний обов'язок, як релігійно-моральний борг, як внутрішня творча потреба), перевага групової або індивідуальної, сімейної або позасімейної праці, способи заохочення. Втілена в сучасній системі профорієнтації, дана функція має на увазі професійну освіту, попередню діагностику здатностей, професійні консультації, відбір, адаптацію, професійне виховання й просування.

ВИСНОВКИ

Отже, освоєння різноманітних форм трудової діяльності було первинним видом навчання й виховання для становлення інституту освіти. Комплексне поєднання трудового навчання й виховання у формі освіти — це:

— по-перше, особливий вид діяльності, який імітує ті або інші форми трудової діяльності й вироблені продукти;

— по-друге, продуктивна й перетворювальна діяльність відносно особистісних якостей тих, кого навчають, засвоєння ними певних моделей діяльності й індивідуальної поведінки.

Виконуючи функцію адаптації індивіда до суспільного середовища, інститут освіти сам змушений адаптуватися до його вимог для успішного й ефективного виконання своїх функцій. Таким чином, аналіз потреб людини й суспільства — необхідна передумова переходу від статичного, відтворювального аналізу до аналізу динамічного, виявлення якісних змін. Поєднання індивідуальних і суспільних потреб може породити суспільну гармонію або суспільний конфлікт.

Література:

1. Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми: [монографія] / [За ред. В.М. Князева]. — К.: Вид-во НАДУ: Міленіум, 2003. — 320 с.
2. Дорогунцов С.И. Наука и инновации как основа решения практических задач социально-экономического развития страны / С.И. Дорогунцов, В.С. Яцков // Проблемы и перспективы инновационного развития экономики: Материалы 10-ой международной научно-практической конференции по инновационной деятельности. Киев-Симферополь-Алушта, 2005. — 343 с.
3. Дюркгейм Э. Метод социологии / Дюркгейм Э. — М.: Наука, 1991. — С. 25.
4. Економічний вимір конкурентоспроможності вищої освіти: [монографія] / [Верхоглядова Н.І., Чередніченко О.М., Венгерова В.Ю., Іванникова Н.А.]. — Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. — 172 с.
5. Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество / Д. Рисмен // Социологические исследования. — 1993. — № 3. — С. 144—154.
6. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. — М.: Феникс. — 1994. — С. 122.
7. Schultz T. Education and Productivity (prepared for the National Commission on Productivity). — Washington, 1972. — P. 17.

Стаття надійшла до редакції 13.07.2011 р.